

מזן הספרות המקצועית

דניאל בר־טל ויצחק שגל (עורכים), השפעת הכיבוש על החברה הישראלית. תל אביב: האגודה הישראלית למדע המדינה ומרכז תמי שטיינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל אביב, 2013. עמ' 488, כולל רשימות מקורות. אין מפתח.

מנחם קליין

עוד בשנת 2008 שאל הסוציולוג, פרופסור סמי סמוחה, אם הכיבוש חלחל פנימה, כלומר לתחומי מדינת ישראל הריבונית. הוא קבע כי "אף שהסוציולוגים הישראלים מודעים למרכזיות הכיבוש משנת 1967, הם ערכו רק מחקרים מעטים שהתמקדו בו ובתמורות שהוא חולל" (עמ' 255, 2008). סמוחה זיהה ארבע סיבות לחלל זה במחקר. ראשית, כיבוש מעצם הגדרתו המשפטית הוא זמני וחולף, והאוכלוסייה הכבושה בשטחים הפלסטיניים אינה חלק מן החברה הישראלית. לחוקרי החברה הישראלית נוח אפוא להתעלם ממנה ומן השאלה אם הכיבוש חלחל לתוך תחומי המדינה. שנית, "מדען חברתי ממחנה הכובשים איננו חש בנוח עם העוולות שהכיבוש מסב לעם הנכבש" (שם). כלומר, חוסר הנחת מביא להתעלמות. שלישית, קשה למדוד את השפעת הכיבוש על החברה הישראלית, שהיא חברה בהתהוות ומתחוללים בה שינויים ניכרים. רביעית, "הסוציולוג הישראלי המצוי מאמין בפתרון של שתי מדינות לשני עמים" ומפקפק "באפשרות החלחול הבלתי נמנע והבלתי פוסק של הכיבוש החיצוני לתוך ישראל פנימה" (שם), שכן הדבר יהפוך את פתרון שתי המדינות לבלתי אפשרי או קשה מאוד ליישום ועד אז יכתים את מדינת ישראל הריבונית. תביעתו של פרופסור סמוחה היא חד־משמעית: "אסור לסוציולוג הישראלי להתכחש לכיבוש משום שהוא הבעיה העיקרית של ישראל היום. הסוציולוג הישראלי המעלים עין מהכיבוש הופך את עצמו ואת מקצועו ללא רלבנטיים" (שם, עמ' 260).

* פרופ' מנחם קליין, המחלקה למדעי המדינה, אוניברסיטת בראַילן, רמת גן.

דואר אלקטרוני: Menachem.Klein@biu.ac.il

ואכן, מאז כתב סמוחה את דבריו פרסמו כמה חוקרים ביקורתיים ספרים על השפעת הכיבוש,¹ אבל הקו הירוק ממשיך להתקיים בכתיבתם של חוקרים בזרם המרכזי של מדעי החברה בישראל. תהליך זה מתרחש אף על פי שהכיבוש מתקיים לאורך רוב שנותיה של מדינת ישראל, וככל שעוברות השנים הוא אף הולך ומעמיק. רוב אזרחי ישראל אינם מכירים את המציאות שקדמה ליוני 1967. הם לא חיו כאן או לא נולדו כאשר ישראל התרחבה, והשליטה על שטחי 1967 היא נתון ראשוני בעבורם, כמעט טבעי.

הקובץ שערכו הפרופסור דניאל בר־טל והפרופסור יצחק שגל עונה במידה רבה על חסר זה, וטוב שכך. בפתח הדבר שכתבו שני העורכים (עמ' 11–13) הם חשים צורך להצדיק את העמדת הסוגיה כנושא למחקר, כאילו אין הדבר מובן מאליו. בכנות ראויה לציון הם אומרים כי הם מזדהים עם ההשקפה "הרואה את השטחים ככבושים ומנסה לדחוף את החברה הישראלית להסכים לווייתורים הנחוצים לשם השגת הסכם עם המנהיגים הפלסטינים הנוכחיים. היא מכירה גם בהשלכות המוסריות והמעשיות של מדיניות הכיבוש הישראלית הן על החברה הפלסטינית הנכבשת הן על החברה הפלסטינית הכובשת. בחרנו לאמץ גישה זו... שנינו בוחנים את המצב גם מנקודת מבט מוסרית... אנו חדורי דאגה בדבר השלכות הכיבוש המתמשך אשר פוגע פגיעה בלתי הפיכה ברקמה המוסרית והחברתית". בקצרה, שאלות המחקר הן פרי השקפתם של החוקרים, אבל התשובות עליהן, כך הם כותבים, הן על־פי אמות מידה מדעיות. מי שחושב שהשקפת החוקרים עיצבה במידה רבה או מעטה את התשובות, מוזמן להראות זאת. לא ידוע לי שדבר זה אכן נעשה.

העורכים מביעים תקווה שהספר, על ממצאיו ועל הנחות המוצא שלו, יעורר דיון ציבורי. אני מסופק בכך. ראשית, קל לתומכי הכיבוש והסיפוח לתייג את הספר כשמאלני ולפסול אותו מיד מכול וכול. שנית, ספר עב כרס משופע במאמרים מדעיים אינו מתכון יעיל לדיון ציבורי, ובייחוד המאמרים שקשה לקרוא ולהבין, וביניהם מאמריהם של מרסלו דסקל וירון אזרחי. שלישית, מסגרת הספר אינה מעוררת מחלוקת עזה, שהרי המונח כיבוש כמאפיין את השליטה הישראלית בשטחים שנכבשו בשנת 1967 מושמע תדיר בדיונים שונים. מסגרת הספר תואמת להגדרה המקובלת על הזרם המרכזי של השמאל הפוליטי: לב העימות עם הפלסטינים הוא הכיבוש ולא "תיק 1948" על סעיפי הפליטים וההכרה בישראל כמדינת הלאום של העם היהודי הכלולים בו. רבים בישראל, ואולי הרוב באוכלוסייה, סבורים כי "תיק 1948" הוא העומד בלב העימות הפלסטיני-ישראלי. לו בחרו העורכים להתייחס לכך, היו יכולים לעורר דיון ציבורי של ממש. לאמתו של דבר, הייתה להם אפשרות קונספטואלית לעשות זאת, שכן הספר עוסק בהשפעת הכיבוש על החברה הישראלית, כלומר בולגית מתודות של כיבוש ותוצאותיו משטחי 1967 אל שטחי 1948 וביטולו של הקו הירוק. ואולם, דבקתם של העורכים

1 ראו, למשל: אזולאי ואופיר (2008), יפתחאל (2006), קימרלינג (2008) (Kimmerling, 2008) וקליין (2010) (Klein, 2010).

במונח "כיבוש" כמונח המגדיר את מסגרת הדיון יוצרת הבחנה בין שני סוגי השטחים ומשמרת אותה. וזה לב העניין: האם ההבחנה בין שני סוגי השטחים עדיין רלוונטית לאחר כמעט יובל שנים של כיבוש וכחצי מיליון מתנחלים בגדה המערבית, שחלה עליהם מערכת חוקים שונה מזו של הילידים הפלסטינים, מעמדם האזרחי והפוליטי שונה מזה של הילידים ולרשותם עומדות מערכות נפרדות של תשתית ומנהל? האם הקו הירוק לא נמחק בשני הכיוונים: ישראל חדרה לעומק הגדה המערבית והכיבוש חדר לשטחי ישראל הריבונית? האם ישראל עושה בשטחיה הריבוניים, ישראל של 1948, שימוש בחלק מן המתודות שהיא נוקטת בגדה המערבית? אם המונח כיבוש אינו מספיק כדי לאפיין את שיטת השליטה הישראלית בגדה המערבית, ואולי אף את מבנה המשטר הישראלי כולו, האם קולוניאליזם או אפרטהייד עוזרים בכך? אלו שאלות שמן הראוי היה להעמידן במוקד הספר.

כמה מכותבי המאמרים בספר רומזים לכיוונים אלו ופורצים את מסגרת הכיבוש כמונח מארגן ומפרש. דוד קרצ'מר מראה כי המערכת המשפטית, המכנה את השליטה הישראלית בשטחי 1967 "תפיסה לוחמתית", למעשה מגויסת לתחזק את מערכת השליטה הישראלית ולתת לה לגיטימציה. במילים אחרות, "תפיסה לוחמתית" אינה מתארת מצב אלא מסייעת לשינויו. לדבריו, "דיני התפיסה הלוחמתית הפכו ללא יותר מאשר מערכת משפט נוחה לשליטה על אוכלוסייה שאינה זכאית לזכויות פוליטיות במדינה השולטת בה... נמצאו מנגנונים משפטיים שנועדו להצדיק את כל צורות הביזה, הנישול והשליטה". מסקנתו של קרצ'מר היא ש"לא שתי מערכות משפט יש לישראל מאז תחילת הכיבוש אלא מערכת משפט סכיופרנית אחת" (עמ' 66-67). כשם שיש לראות בכל השטח שבין הים התיכון לבין נהר הירדן אזור בשליטה ישראלית, יש לראות את מערכת המשפט החלה בשטח כמערכת אחת, שאותה הוא מאפיין כסכיופרנית. מה שקרצ'מר מאפיין כסכיופרניה, נתפס בעיני אחרים כמאפייני אפרטהייד.

לעומת זאת, אדי קאופמן מעדיף להשתמש במונח "שליטה קולוניאלית" כדי לאפיין את דפוס הממשל של ישראל. הוא מראה כיצד מתודות של שליטה קולוניאלית מחלחלות אל תוך ישראל ופוגעות ברקמה הדמוקרטית השבירה של המדינה ובזכויות האדם של אזרחי ישראל בתוך הקו הירוק.

יצחק שגל נוגע-לא נוגע בשאלה אם הקו הירוק עדיין קיים. הוא מזהה את השיטות שבהן המדינה מספחת בפועל את הגדה המערבית: רכישות קרקע, התיישבות, שרטוט מפות, מתן שמות עבריים ויהודיים, חפירות ארכאולוגיות נרחבות, חינוך לאומי והטמעת ממסד המתנחלים במנגנוני המדינה. לדעת שגל, השליטה בשטחים הצליחה לשנות את שיח הזהות של היהודים בישראל. כאמור, הוא סבור כי הגדה המערבית מסופחת בפועל לישראל, אך בה בעת הוא נמנע מלומר שהמדינה השתנתה מן היסוד והפכה למי שמדכאת באופן שיטתי את הפלסטינים שאינם אזרחיה ואף פגעה בחלק חשוב של זכויות היסוד הדמוקרטיות של אזרחיה. הוא מסתפק אפוא בקביעה צנועה: בחברה היהודית בישראל יש נטייה גוברת להגביל את הזכויות הדמוקרטיות של המיעוט.

לדעתי, המאמר החשוב בספר נכתב בידי צ'רלס גרינבאום ויואל אליצור. על בסיס מחקרים שערכו במהלך האינתיפאדה הראשונה והשנייה הם טוענים שהאלימות הגוברת בחברה הישראלית היא תוצאה ישירה של הכיבוש. זו תגובה אלימה למצב של לחץ, טראומה ומצוקה נפשית, שהישראלים סובלים מהם. מחקרים פסיכולוגיים שנעשו בקרב חיילי צה"ל מראים "שרוב החיילים היו מעורבים באלימות כלפי האוכלוסייה האזרחית הפלסטינית או עדים לה. החיילים ציינו שרוב האלימות לא התבצעה במהלך לחימה ישירה עם מושים אלא כנקמה או 'כחינוך' של האוכלוסייה לשם 'הנעתה' לשתף פעולה עם הרשויות הישראליות. החיילים דיווחו שנוצרה נורמה חברתית המתירה אלימות כנגד אזרחים וזו בוצעה במערך הקבוצתי למרות שצה"ל קבע רשמית שאינה חוקית" (עמ' 317). ביחידות צבאיות נוצרה תרבות של אלימות ושל מעשי עוולה, כגון התעללות בעצירים כפותים, הטלת מום והרג של חפים מפשע תוך העלמת עין של הפיקוד. אותם בודדים, שהאלימות המושרשת ביחידה כלפי אזרחים פלסטינים הפריעה להם, נאלצו לעזוב את יחידתם. החוקרים המליצו לצבא לחנך את החיילים על תפקידם כלפי האזרחים ולרסנם. הם גם המליצו לפיקוד להשגיח על החיילים בהשגחה צמודה. כתבה בעיתון "הארץ", שעסקה בממצאי הדוח, הביאה לכך ששני החוקרים שערכו את המחקר, אחד מהם הוא גרינבאום, מתברשות של המאמר הנדון, הועברו מתפקידם כפסיכולוגים ארגוניים צבאיים. כפי שגרינבאום ואליצור כותבים, לדוח זה "כמעט לא היו השפעות ארוכות-טווח במהלך השנים. ההמלצות לא נאכפו בטווח הרחוק והאלימות כנגד הפלסטינים המשיכה לעלות בעוצמתה ובתדירותה באינתיפאדה השנייה ובמבצע 'עופרת יצוקה' בעזה ב-2008" (עמ' 318). מעבר לזיהוי רכיבים חברתיים ופסיכולוגיים, המשפיעים על התנהגות תוקפנית של חיילים, ומעבר למסקנה של גרינבאום ואליצור, שבחברה האזרחית מתרחשים תהליכים הקשורים לתהליכים המתרחשים בקרב החיילים, חשיבות המאמר היא בכך שהוא מראה כיצד המערכת הצבאית מחפה על החיילים האלימים. כאשר ממצאי המחקר אינם נוחים לה, היא בוחרת לפעול נגד החוקרים ולא למגר את התופעה הבעייתית.

ככל שמאמרי הספר מחכימים וחשובים, חלק מן המחברים מתעלמים מספרות רלוונטית ומנושאים שהיה צורך לדון בהם. מחמד אמארה ומוהנד מוסטפא כותבים על השפעת הכיבוש בגדה המערבית וברצועת עזה על השיח הפוליטי של הפלסטינים בישראל. הם מסיקים כי באמצעות החיבור של בעיית מעמדם האזרחי במדינה יהודית (השגת שוויון אזרחי) להגדרה עצמית לאומית (הקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית בשטחי 1967) הם נעים מן השוליות הכפולה (הם אינם שווים ליהודים ואינם חלק מן הציבור של שטחי 1967) אל המרכז. מאמרם מצטמצם לשיח הפוליטי ומתעלם מן השיח התרבותי ומן הריבוד הבין-דורי, המאפיינים את הפלסטינים הישראלים. ספריהם של דני רבינוביץ' וחאולה אבו בקר ושל הונידה ע'אנם יכולו לסייע במילוי חסר זה.

במאמר מקיף מסכם ראובן פדהצור את הפיכתו של צה"ל למכשיר לתחזוקת הכיבוש. הוא מראה בבירור כי הצבא משמש שחקן מרכזי בהקמת התנחלויות וקשור ביחסים

סימביוטיים עם תושביהן. קצינים רבים מערבים שיקולים פוליטיים בהחלטותיהם כדי לרצות את המתנחלים ואת פטרוניהם הפוליטיים. זאת ועוד, הצבא אינו ממלא את חובתו להגן על התושבים הפלסטינים, ובמהלך הפעילות המבצעית פיתחו חיילים נורמות התנהגות פסולות, הכוללות אטימות, רוע והשחתה. הפיכת הצבא למתחזק הכיבוש באה באופן מובהק על חשבון ההכנות למלחמה. פדהצור טוען כי הצבא שינה את תפקודו מאז יוני 1967, אך נמנע מלדון בשאלה אם הצבא שינה גם את אופיו ואת הרכבו החברתי-אנושי בעקבות חדירתם לשורותיו של מספר גבוה של קצינים דתיים-לאומיים, המפגינים נאמנות לסמכות רבנית חוץ-צבאית. מחקריהם של יגיל לוי וסטיוארט כהן היו יכולים להיות לעזר רב בתחום זה.

דן כספי ודני רובינשטיין מציעים תזה למחקר המשך, יותר משהם מנסחים מסקנות על בסיס מחקר קיים. הם מסמנים את התקשורת העברית כבונה חומה בין הציבור היהודי לבין הציבור הערבי, מסננת את המידע ומפרשת אותו תוך רקימת רשת של יחסים הדוקים, סמויים, ולעתים אף עדינים, עם הממסד הביטחוני. קשרים אלו מקנים למערכת הביטחון תוספת עוצמה, דרכי השפעה ואמצעים לעיצוב התודעה. זו אותה מערכת המתחזקת את העימות הישראל-ערבי ומתקיימת ממנו. כספי ורובינשטיין מבקרים את העיתונאים הניזונים ממערכת הביטחון במקום להתבסס הרבה יותר על מקורות ראשוניים בשטח. הוא הדין באשר לאותם מזרחנים באקדמיה, יוצאי מערכת הביטחון, הממשיכים להיות סמוכים על שולחנה של מערכת זו ולאכול את תבשיליה. כך נוצרת למעשה חשיבה קבוצתית והנצחה של הקונפליקט.

מעניין, ובמידה מסוימת אף מוזר, שאין בספר ולו מאמר אחד על השפעת הכיבוש על המתנחלים. המתנחלים כמושא מחקר אינם קיימים בספר. הם אמנם מוזכרים במאמרים השונים, אך למרות מרכזיותם במנגנון הכיבוש הם לא זכו למאמר. מן הראוי היה לבדוק כיצד הם מפעילים את מנגנון הכיבוש וכיצד הכיבוש משפיע עליהם הן בתחום האידאולוגי והן בחיי היום-יום, הן כישאלים המחוברים למשפחותיהם ולמקומות עבודה בשטחי 1948 והן כמתנחלים שמרכז חייהם הוא בשטחי 1967.

בסיכום הספר העורכים צועדים צעד אחד, רק צעד אחד, מעבר לנקודה שהתמקמו בה במבוא. הם קובעים כי בין הירדן לבין הים מתרחש ייחוד של המרחב. לדבריהם, "הדוגמא הקרובה ביותר למשטר זה היא משטר הכיבוש של טיבט על ידי סין" (עמ' 463). זו תובנה חשובה ומעניינת, המספקת הסבר למערכת היחסים ההדוקה הקיימת בין מדינת ישראל שבשלטון הימין לבין סין. לא לחינם רואה צמרת הליכוד את סין כבעלת ברית וכתחליף מסוים לאירופה ולארצות הברית, שדעתן אינה נוחה מן הכיבוש הישראלי של השטחים הפלסטיניים.

מקורות

- אזולאי, א' ואופיר, ע' (2008). משטר זה שאיננו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר. תל אביב: רסלינג.
- לוי, י' (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. ירושלים: כרמל.
- לוי, י' (2010). מי שולט על הצבא: בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות. ירושלים: מאגנס.
- סמוחה, ס' (2008). האומנם הכיבוש חלחל פנימה? התרומה הצנועה של הסוציולוגיה הישראלית לחקר סוגיות הכיבוש. סוציולוגיה ישראלית, ט(2), 255-262.
- ע'אנם, ה' (2009). לבנות את האומה מחדש: אינטלקטואלים פלסטינים בישראל. ירושלים: מאגנס.
- רבינוביץ', ד' ואבו בקר, ח' (2002). הדור הזקוף. ירושלים: כתר.
- Cohen, S. (2008). *Israel and its army from cohesion to confusion*. London, England: Routledge.
- Kimmerling, B. (2008). *Clash of identities: Explorations in Israeli and Palestinian societies*. New York, NY: Columbia University Press.
- Klein, M. (2010). *The shift: Israel-Palestine from border struggle to ethnic conflict*. New York, NY: Columbia University Press.
- Yiftachel, O. (2006). *Ethnocracy, land and identity politics in Israel/Palestine*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.